

БОЛГАРСЬКА СПІЛЬНОТА В УКРАЇНІ

В. Мільчев

ВНЕСОК ГОСПОДАРСТВ БОЛГАРСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В АГРАРНУ ІНФРАСТРУКТУРУ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ XVIII ст.

Навколо питання про внесок балканських, а, зокрема, й болгарських переселенців, у господарче освоєння причорноморського регіону, вже протягом століття не згасають дискусії. Точки зору, яких дотримувалися і продовжують дотримуватися дослідники, часто є полярними. Н. Полонська-Василенко однозначно негативно сприймала балканську колонізацію. Вона стверджувала, що мігранти не привнесли нічого нового, а лише руйнували стару тубільну господарчу традицію¹. Інші – Д. Багалій, Д. Міллер – дотримувалися тієї думки, що внесок саме болгарської діаспори у розвиток сільського господарства на півдні України є надзвичайно вагомим, вже починаючи з другої половини XVIII ст.². Прихильники першої й другої точок зору, відстоюючи свою позицію, оперують досить компактним, традиційним набором фактів з історії нашого краю, часто на свій смак та уподобання інтерпретуючи той чи інший момент.

До середини XVIII ст., дійсно, вести розмову про будь-який внесок болгарської діаспори до економічної, господарчої інфраструктури не видається можливим. Як вже йшлося, через ряд негативних обставин, болгари змушені були виступати у ролі не донорів, а реципієнтів. Обставини змінилися з заснуванням сталих військово-землеробських поселень.

Головним напрямом господарчої діяльності було обрано традиційне для регіону скотарство, оскільки через геокліматичні чинники землеробство становило допоміжну галузь. Такий стан речей вважався природним і залишався незмінним³. Не змінили такого співвідношення двох гілок сільського господарства і прийдешні мешканці Балканського півострова. Тим більш, що вони й не були схильні будь-що змінювати; попри всі досягнення балканських народів у городництві, садівництві й такому іншому, тваринництво складало основу їх господарської традиції⁴. Наявність великих площ земель, придатних під пасовища, також сприяла орієнтації господарств на розведення худоби. Можна впевнено стверджувати, що скотарство переважало у заняттях усіх переселенських громад в Україні протягом другої половини XVIII ст.

Через необхідність кожному військовому поселенцю мати коней (насамперед для несення служби), однією з головних турбот стає розвиток конярства. Одним з перших документів, за яким можемо простежити стан забезпеченості рядового та унтер-офіцерського складу кіньми, є відомість, датована груднем 1758 р., що збереглася у двох варіантах, надісланих генерал-майором Прерадовичем: один – до Слов'яносербської комісії, другий – до Військової колегії. Вони взаємодоповнюють одна іншу, оскільки у текстах існують розбіжності. У більшості з гусар у приватному володінні

знаходилася один, рідко двоє коней⁵. При цьому чин – рядовий, чи то капрал, чи квартирмейстр, – не мав особливого значення, – то був той мінімум, який необхідно було мати. Займатися розведенням коней кожен міг за власним бажанням. Наприклад, у вахмістра 6 роти полку Прерадовича (розташовувався на р. Нижній Біленькій), болгарина І. Сербула, коней було 12 голів⁶. Тримали їх у якості робочої худоби і фаміліати, оселені у цьому полку⁷.

По Новій Сербії та полку Шевича подібних відомостей не збереглося (можливо, вони й не існували): як бачиться нам, Прерадович, чий полк у кількісному відношенні був значно меншим, аніж у того ж Шевича, навмисне акцентував увагу на успішній розбудові господарств своїми підлеглими та, з власної ініціативи, включив до стандартної відомості додатковий пункт «Заводить чи ні господарство».

Невеликі обсяги розведення коней можна пояснити тим, що військові мали самі їх купувати на початкове обзаведення. Враховуючи ті обставини, що річна платня рядового становила 18 крб, це було досить обтяжливо⁸. Ціни на коней не фігурують, але існують відомості, завдяки яким їх можна встановити. Навесні 1760 р. чугуївський калмик К. Аюкін перегнав через Дніпро, на продаж службовцям Новосербського корпусу (а саме – Македонського гусарського полку), 1500 коней, за які з нього було взято податку до казни 1125 крб, з розрахунку 5 коп. з вирученого за продаж карбованця⁹. Це означає, що ціна одного коня складала 15 крб. І це ще було недорого! Породисті трансильванські скакуні коштували до 150 крб. Зрозуміло, що за таких умов не кожен міг мати більше 1–2 коней. Тому й дозволили собі тримати великі табуни лише Шевичі, Прерадовичі, Хорвати та їм подібні¹⁰.

Не набагато кращими були справи з розведення дрібної та великої рогатої худоби. За тими ж відомостями по полку Прерадовича, стандартом було мати у гусарському господарстві від 1 до 5 корів та близько 10 овець¹¹. Хоча, знову ж, і тут, як і в конярстві, були свої лідери та фаворити: у господарстві вже згаданого І. Сербула – 18 голів¹². Хоча такі обсяги тваринництва у господарствах болгарських переселенців й не йдуть ні у яке порівняння з обсягами, що мали місце у запорожців (їх найближчих сусідів), не слід забувати, що у балканців тваринництво не носило ринкової спрямованості, а мало вдовольняти внутрішньородинні потреби, а тому навіть у такому вигляді було самодостатнім.

На перешкоді розвитку тваринництва стояло кілька негативних факторів, як об'єктивних, так і суб'єктивних.

До об'єктивних слід віднести постійну загрозу епізоотій та посухи, які призводили до падежу худоби; обидва вони дамокловим мечем нависали над добробутом переселенця та його родини. Наведемо кілька досить характерних прикладів. Роки 1756 та 1757 видалися особливо неврожайними не тільки на злаки, а й на трави – Південна Україна потерпала від нестачі продовольства та фуражу. Рік 1758 був не набагато кращим; зима 1758–1759 рр. призвела до падежу та масового забою худоби у поселеннях Нової Сербії та Слов'яносербії. Вже 24 лютого 1759 р. генерал-майор Шевич був змушений клопотатися у Слов'яносербській комісії про видачу фуражних грошей службовцям його команди (без повернення), за зразком того, як вони були надані гусарам та пандурам Нової Сербії за наказом Правлячого Сенату¹³.

Несприятливим суб'єктивним фактором була «складна криміногенна ситуація» у регіоні. По обидва боки Дніпра орудували ватаги чи то чорноліських гайдамаків, чи то степових харцизів, лави яких постійно поповнювалися за рахунок «накипу» з України, Запорожжя, Ногайського степу та й самих Нової Сербії і Слов'яносербії. Про розмах цього явища свідчить той факт, що сам І. Хорват неодноразово звертався до запорожців

з проханням відшукати коней, які було викрадено гайдамаками з його хутора¹⁴. Про менш впливових службовців годі й казати. Збереглося два донесення офіцерів полків Шевича та Прерадовича до Слов'яносербської комісії – прапорщика П. Апостолова та капітана В. Станоева. Обидва вони стали жертвами конокрадів, які 6–7 жовтня 1763 р. діяли у околицях Бахмуту, та втратили, кожен, 2-х коней¹⁵.

Постає питання: чи варто було вкладати гроші, до того ж отримувани вкрай нерегулярно, у збільшення поголів'я домашніх тварин, якщо всі труди могло бути зведено на нівець першою ж пошестю чи шайкою розбишак? Очевидно, що більшість з колоністів вирішували для себе – «Ні!» Тому скотарство й не носило комерційного забарвлення; його продукція йшла лише на забезпечення власних потреб. Не слід, однак, й недооцінювати ступінь його розвитку. Про це свідчить хоч би той факт, що під час зимового нападу татар на землі колишньої Нової Сербії, взимку 1769 р., звідти було угнано 32 000 голів худоби та спалено близько 10 000 пудів сіна¹⁶.

Анексія північно-західної частини Вольностей у 1768 р. збільшила землі, що були заняті балканськими колоніями. Уже 1773–1774 рр. можемо спостерігати збільшення поголів'я худоби у колоністських господарствах, причому за рахунок саме фаміліатських отар. Зокрема, реєстр коней мешканців 15-ї роти Молдавського гусарського полку свідчить про те, що їх кількість у фаміліатів зросла, сягаючи інколи десятка та й більше голів на одне господарство: А. Ілієв – 11¹⁷.

Болгари, які переселилися до Південної України влітку 1773 р. на землі по р. Синюсі, привнесли нові риси в методику розведення домашньої худоби. Слід зауважити, що ще на батьківщині вони досить вправно та досвідчено займалися цим, віддаючи перевагу вівчарству. Місто Сілістра та його околиці, звідки походила абсолютна більшість переселенців цього часу, у другій половині XVIII ст. перетворилися на один з найбільших на Балканському півострові центрів сукновальної промисловості та виготовлення вовняних тканин типу «аба», які традиційно використовувалися для потреб турецької армії¹⁸. Населення багатьох районів Добруджі спеціалізувалося на поставці вовни до мануфактур, що передбачало існування високорозвиненого вівчарства.

Значну кількість худоби, незважаючи на майже півтори тисячі кілометрів, що відділяли нову колонію від метрополії, болгари привели з собою. Відомості про його точну кількість, навіть з одних і тих же джерел, часто не співпадають, а інколи навіть суперечать одне одному. Так, посилаючись на вже не існуючі документи Новоросійської губернської канцелярії, Полонська-Василенко повідомляє, що загальна кількість худоби, яку пригнала одна з оселених у Вільшанці груп, становила 1115 голів¹⁹. Дані, які навіть Шишмарев, можна вважати більш повними, не висмикнутими з головного контексту (при цьому обидва дослідники опрацьовували одну й ту ж саму архівну працю). Згідно них, лише прем'єр-майор І. Штерич відібрав у переселенців 1614 овець, 9 буйволиць, 5 телят та 4 коней²⁰. І то була лише незначна частина від загальної кількості. Реальна ж цифра мала бути більшою у 4–5 разів, адже за повідомленнями тієї ж Полонської-Василенко одних лише возів у переселенців налічувалося 320, а це, як мінімум, 600 коней чи буйволів²¹. Про те, що отари худоби у мігрантів сягали досить солідних розмірів, свідчать й масштаби заготівлі ними кормів – на початку серпня 1774 р. отаман Калниболцького куреню А. Білий рапортував Калнишевському, що болгари, які оселилися на ріках Ташлик, Синюха та Мазниця, «не тільки сіно, але й очерет по річках скопили»²².

Ще за часів Нової Сербії балканськими емігрантами було завезено тонкорунних мериносів²³. Розведення цих овець вимагало вельми дбайливого догляду за ними. Як відзначала О. Дружиніна, традиційно на півдні України розводили овець з грубою вовною. Їх утримували просто неба круглий рік; вони були невибагливі до кормів, але

якість вовни при цьому залишалася низькою – її можна було використовувати лише на найпримітивніші вироби²⁴.

Для мериносів необхідно було будувати спеціальні приміщення, які б захищали від холоду, спеки, пилових бур. Саме практику їх зведення привнесли болгари. То були так звані «ізби» – напівзаглиблені у землю вівчарні з низьким дахом. Хоча лексема «ізба» й притаманна більшості слов'янських мов, використання її у такому значенні зустрічається лише у болгарській²⁵. Саме з таким смисловим навантаженням проходить воно й у документах останньої чверті XVIII ст. Наприклад, капітан Болгарського гусарського полку П. Апостолов тримав на р. Мазниці «для випасу худоби овечий завод з п'яти ізб»²⁶. Пріоритет утримання таких заводів належав, звичайно ж, не лише офіцерству, а, насамперед, найбільш масовій категорії діаспоріантів – рядовим військовим поселенцям. Отримана від тонкорунних овець вовна поліпшеної якості в першу чергу використовувалася у власних господарствах – комплекс чоловічого вбрання, так звана «абічка», на 100% складався з сукна²⁷. Залишок (досить значний) продукції вівчарства йшов на продаж. Вівці з господарств болгарських поселенців Новоросійської губернії вважалися найкращими²⁸, а раціональні елементи болгарської традиції у цій галузі з цього часу поширилися серед інших етнічних груп регіону.

Ще до одної новації слід віднести завезення балканських буйволів, перша згадка про яких відноситься до вже згадуваних подій 1773 р.²⁹ У порівнянні з іншими породами великої рогатої худоби, для болгар буйволи стояли на першому місці. За спостереженнями, що зроблені на початку XIX ст. стосовно побуту болгар у Бессарабії (теж переселенці з Північної Болгарії), болгари надавали перевагу саме цьому різновиду тому, що буйволиці давали молока більше, аніж корови, й воно було жирнішим³⁰. Крім того, буйволів використовували для верхової їзди. Звичайно, буйволи програвали у порівнянні з сірою українською породою великої рогатої худоби, коли йшлося про використання їх у якості тяглової сили³¹. Програвали, але все ж таки були придатні й для такого роду діяльності. З огляду ж на м'ясо-молочний характер цієї худоби, кредит популярності її, особливо у балканців, перевищував подібний у ставленні до волів. Щодо внеску буйволів до загальної популяції великої рогатої худоби на півдні України, існує дві точки зору. Перша – негативна: у ґрунтовному дослідженні із статистики сільського господарства середини XIX ст. (тобто по закінченні саме такого відрізка часу, який дає можливість критично проаналізувати те чи інше явище) зазначається, що балканська худоба є найбільш дрібною та немічною породою рогатої худоби, і метисація балканських буйволів з українською сірою породою мала дуже поганий вплив на останню³². Друга – позитивна, але разом з тим це, так би мовити, реквієм нереалізованим можливостям. О. І. Дружиніна зауважує, що населення утримувало буйволів, але через поганий догляд вони були мало корисні³³.

Очевидно, буйволи таки розповсюдились по господарствах місцевих жителів. Поштовхом цьому прислужився широкий спектр можливостей їх використання. Але ж присутність цих позитивних рис була помітною лише там, де спостерігався досвід їх утримання, та не практикувалася метисація з іншими породами. Невдалим досвід їх розведення можна назвати лише стосовно місцевого населення, яке віддавало перевагу сірій українській породі. У болгарських поселенців буйволи, як і раніше, перебували у фаворі.

Отже, хоча питома вага поголів'я худоби та продукції тваринництва болгарських поселенців й не була значною у порівнянні з аналогічними у місцевого старожитнього населення, але привнесення ними нових порід худоби та методик її вирощування значною мірою збагатили господарчу традицію південноукраїнського регіону.

Заняття хліборобством у болгарських поселенців цілковито вміщувалося у рамки традиційної для регіону схеми та не несло у собі принципово нових рис – воно узгоджувалося з вже існуючими доробками тубільного українського населення. У той же час, твердження про те, що всі нові переселенці запозичували весь комплекс раціональних елементів української землеробської традиції, є некоректним, особливо коли йдеться про вихідців з Балкано-Дунайського регіону³⁴, оскільки землеробські навички у болгар були на високому рівні.

Помірковано континентальний клімат Дунайської пагорбкуватої рівнини, звідки походила абсолютна більшість болгарських емігрантів XVIII ст., її тучні чорноземи та густа система водної мережі, сприяли культивації злаків, хоча хліборобство й носило другорядний, допоміжний характер у порівнянні з тваринництвом³⁵. Тобто, як гео-кліматичні умови, так і напрямки господарської діяльності населення цього регіону та Південної України були майже тотожними. Територія степової України, де розселилися болгарські колоністи, не є цілковито однорідною ландшафтно. Певні відмінності існували. Зокрема, землі по рр. Вись, Синюха, Ташлик, Тясмин розташовано на кордоні степового та лісостепового поясів; річний рівень опадів тут дещо вищий, ніж на територіях, що тягнуться на Лівобережжі по Бахмуту, Лугані та Сіверському Дінцю й у місцевостях, що прилягають до нижньої течії Дністра і Південного Бугу та являють собою взірць «класичного» Степу.

Саме з цими обставинами було пов'язано районування злакових культур та їх сортів. Найбільшого поширення, відразу ж, серед населення балканських військово-землеробських колоній набули посіви жита та вівса. Така їх популярність пояснювалася, по-перше, більшою, у порівнянні з пшеницею, невибагливістю цих культур, які давали чудові врожаї навіть на глинистих ґрунтах, при недостатньому зволоженні³⁶. Також вони були значно стійкішими до морозу³⁷.

Кавалерійська орієнтація іррегулярних команд південної України також вимагала збільшення площ, які засівалися саме житом та вівсом, необхідними для прогодування кінського поголів'я³⁸. Кожному з військовослужбовців, які заступали до гусарських полків Нової Сербії та Слов'яносербії, казна надавала, беззворотно, посівний матеріал: 1 чверть жита та 2 чверті вівсу³⁹. Усі інші злаки, очевидно, вирощувалися вже за приватною ініціативою поселенців; це, однак, було більш притаманним саме населенню Нової Сербії через вже згадувані кліматичні фактори. Так, серед культур, які були присутні в посівах мешканців шанця Вілгош Пандурського полку, додатково до вівса та жита згадуються пшениця, ячмінь та гречка⁴⁰. Остання культура була незною балканцям на попередніх місцях мешкання, а запозичена від українців. Проте значного поширення вона не набула⁴¹.

Таким був набір сортів у болгарського населення, сконцентрованого на території, яка відповідала адміністративним кордонам Нової Сербії та Слов'яносербії.

Розширення ареалу болгарських колоній на південь, у зв'язку з територіальними надбаннями Російської імперії внаслідок успішних воєн 1768–1774 та 1787–1791 рр., збагатило та поліпшило спектр вирощуваних сортів. Ґрунти навколо майже всіх селищ цього району – міжріччя Дніпра та Дністра (нижня течія) були одноманітні, глинкувато-чорноземні, які у багате на дощі літо могли дати гарні врожаї, а у посушливе – майже нічого, хіба що вдавалося повернути посіяне⁴². Використання традиційних українських сортів, у даному випадку, було справою вкрай ризикованою. Тому й поширюються тут балканські, посухостійкі культури та сорти: з пшениці – арнаутка (*Triticum spicis longissimus*) – довгостеблинна пшениця з великим насінням жовтого кольору; просо (бор; *Panicum millaceum spicis*) та чорний аравійський ячмінь з жовтими, червоними

та синіми плодами (суданка; *Hordeum nigrum*)⁴³. Якщо останні два види досить швидко було зведено до рівня ендеміків, то арнаутка, завдяки нечутливості до морозів, посухи та степових вітрів, розпочала свою тріумфальну ходу просторами Північного Причорномор'я. Якщо додати сюди високий зміст клейковини у її насінні та чудові смакові якості, то стає зрозумілим, чому площі, які відводилися під посів саме цього сорту, зростали рік за роком⁴⁴.

Стосовно агротехніки рекультивациі злаків, то вона була однаковою для всіх етнічних груп на півдні України у XVIII ст. На перших порах поселенці, користуючись значними розмірами земельних ділянок, обробляли найближчі до поселень лани. Поселення традиційно розташовувалося поблизу до водоймищ. По мірі виснаження ґрунту, оранку робили все далі від селищ, залишаючи старі землі під сінокоси, а потім поверталися (переложна система). У перші роки по освоєнні земель хліб знімався з одного місця не більше 2-х разів, а потім перебиралися далі. Поступово дійшли усвідомлення того, що культивовані злаки демінералізують лише верхній шар ґрунту, і родючість легко поновити шляхом глибокої оранки⁴⁵. Потрібну глибину орання досягали шляхом використання важких плугів. При цьому важкий болгарський плуг нічим не різнився від аналогічного українського сабана з залізним ралом⁴⁶. Отже, апіорне твердження О. І. Дружиніної про те, що всі нові переселенці у регіоні переходили на використання українських знарядь праці, потребує цілого ряду обмовлень, коли йдеться про болгар⁴⁷. Стосовно ж використання тягової сили в таких плугах, то болгарі традиційно використовували коней та буйволів. Знову ж таки, твердження Дружиніної про те, що лише воли були у змозі підняти цілину, є безпідставними. Якщо провести аналогію з колонізацією росіянами степових районів Поволжя, Південного Сибіру, колонізацією землеробською у своїй основі, то стане зрозумілим, що воли не є такою вже універсальною робочою худобою – якщо коней у один плуг впрягали пару, то волів – 3 пари. Правильніше було б вести розмову про традиціоналізм у галузі використання порід, який склався саме на території українського Степу; до того ж кінь в уяві українців взагалі, а козацтва зокрема – тварина шляхетна, якій не місце в ярмі.

Стосовно внеску болгар у розвиток виноградарства, городництва та садівництва на півдні України, то він є беззаперечним, і часто, у якості аксіоми, констатується багатьма дослідниками⁴⁸. Й дійсно, початок масової культивациі винограду в Україні відноситься до часів заснування Нової Сербії; саме її мешканці, вихідці з країн Балканського півострова, були тямущими у цій справі⁴⁹. Очевидно, Україна мала завдячити появі цієї ягоди гастрономічним уподобанням переселенців, оскільки вжиток вин складав давню традицію всіх балканських етносів. Уже перші переселенці, почувши про відсутність улюбленої лози на нових місцях, привозили з собою дорогоцінні для них саджанці та дбайливо зрошували їх навколо зведених осель. Академік І. А. Гільденштедт, описуючи свою подорож теренами Жовтого та Чорного гусарських полків (колишня Нова Сербія), занотував, що «у багатьох місцях в цій провінції вирощують, у невеликій кількості, виноград» (рапорт № 37 до Академії наук з Кам'янського шанця від 22 квітня 1774 р.)⁵⁰. Траплялися виноградники й більші – належали вони представникам вищого новосербського офіцерства. Зокрема, у Хорвата існував цілий виноградний розплідник. Це видно з того, що в 1762 р. він на прохання гетьмана Розумовського надіслав останньому 30 000 саджанців та свого садівника, аби той допоміг їх посадити у маєтках гетьмана (під саджанцями, вірогідно, мались на увазі чубуки, а не вже укоріненні рослини. – В. М.)⁵¹.

З метою залучення до розведення цієї культури найширших верств населення Південної України протягом всього царювання Катерини II видавалися різноманітні цир-

куляри та вказівки. Показовим у цьому відношенні є ордер правителя південного краю Г. О. Потьомкіна, згідно з яким наказувалося «всіх поміщиків і казенних поселян, що живуть на узбережжях морів та на берегах Дніпра від Хортиці до Лиману й по Бугу, зобов'язати розводити виноград» (15 червня 1790 р.)⁵². Болгарське населення краю не треба було зобов'язувати до цього, оскільки це була частини їх культури, за яку вони стійко трималися, що, у свою чергу, автоматично заносило їх до розряду «корисних» етносоціальних груп.

Стосовно техніки вирощування винограду болгарами, відзначимо, що лоза висаджувалася на терасах, утворених на схилах придатних для цього балок (при виборі тієї чи іншої балки обов'язково враховувалася пануюча роза вітрів)⁵³. З одного боку, це припиняло подальшу ерозію ґрунту, а з іншого – захищало лозу від морозних вітрів за рахунок заглибленості плантації та затримання лозою на схилах значної кількості снігу.

Ідентифікація сортів винограду, який вирощувався у господарствах болгарських поселенців, дає змогу зробити висновок про те, що сортова гама була досить широкою, від суто винних до вишуканих столових сортів з маленькою кількістю чи цілковитою відсутністю кісточок у ягоді, який йшов на виготовлення родзинок⁵⁴.

Стосовно городницької діяльності у господарствах болгарських поселенців, зазначимо, що воно, як і все їх сільське господарство, було на достатньо високому рівні. Окрім вирощування культур, спільних як для Балкан, так і для України – квасоля, огірки, дині та ін., болгари завезли й кілька нових (відомості надано по шанцю Новоархангельському)⁵⁵. Такими, безперечно, є солодкий (болгарський) перець та баклажани⁵⁶. Їх вегетаційний період цілком спокійно вміщувався у рамки південноукраїнського кліматичного літа (травень–вересень), але спекотні, бездошові тижні протягом нього вимагали особливо дбайливого догляду: постійного поливу та рихлення. Тому городи розташовувалися по берегах невеликих степових річок; для їх зволоження тут же будували зрошувальні машини, які приводилися у дію за допомогою тяглової сили і являли собою дерев'яні барабани з підчепленими до них цебрами (зазвичай шкіряними), які подавали воду до жолоба, що йшов до городів⁵⁷. Продукція болгарських городників досить швидко набула популярності на теренах всієї України, а методи культивування нових сортів овочів почали запозичуватися місцевим населенням.

* * *

Отже, починаючи з другої половини XVIII ст., внаслідок переселень балканських етнічних груп, у регіоні, насамперед у господарствах болгар, з'являються нові сорти злаків, фруктів, овочів та ягід; незнані до цього часу породи худоби та методи її утримання. Особливо помітним був внесок болгар у розвиток виноградарства та городництва, у практику вівчарства та рільництва. Ці новації у короткий проміжок часу поширилися на всі етнічні групи краю. Завдяки новим сортам злаків, завезеним та акліматизованим цими переселенцями, Південна Україна швидко перетворилася на найбільшого у Європі товарного виробника хлібу. У свою чергу, болгарши запозичили деякі, найбільш раціональні, елементи з української сільськогосподарської традиції, органічно вписалися до регіональної економічної інфраструктури та зайняли у ній відповідну нішу. Можна стверджувати, що болгарські колоністи спеціалізувалися на постачанні сільгосппродукції у найбільші торговельні центри Північного Причорномор'я як для внутрішнього вжитку, так і на експорт. Таким чином, заснування болгарських поселень значно стимулювало розвиток сільського господарства на півдні України.

- ¹ Центральный державный архив вищих органов власти та управління України (ЦДАВОУ), ф. 3806, оп. 1, спр. 9, арк. 7.
- ² *Багалій, Д. І.* Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків, Вид. «Союз», 1920, с. 83; *Миллер, Д. П.* Заселение Новороссийского края и Потемкин. Изд. Харьк. общ-ва распространения в народе грамотности. Харьков, Типография Губернского правления, 1895, с. 45.
- ³ *Бойко, А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини. Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1997, с. 95.
- ⁴ *Иванова, Ю. В.* Формирование культурной общности народов Юго-Восточной Европы. – В: Балканские исследования: вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Вып. 9. М., Наука, 1984, 164–165.
- ⁵ Центральный державный историчний архів України в м. Київ (ЦДІАУК), ф. 1413, оп. 1, спр. 15, арк. 27, 32, 34, 38, 40, 43.
- ⁶ Там само, арк. 37.
- ⁷ *Бажова, А. П.* Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII века. М., Наука, 1982, с. 242.
- ⁸ Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в., с. 152.
- ⁹ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. 15: 1758–28 июня 1762 г., с. 475.
- ¹⁰ *Посунько, О. М.* Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1998, с. 60, 61.
- ¹¹ ЦДІАУК, ф. 1413, оп. 1, спр. 15, арк. 27, 32, 34, 38, 40, 43.
- ¹² Там само, арк. 37.
- ¹³ Там само, арк. 204–204 зв.
- ¹⁴ *Посунько, О. М.* Вказ. праця, с. 61.
- ¹⁵ ЦДІАУК, ф. 1413, оп. 1, спр. 32, арк. 238–238 зв., 245–245 зв.
- ¹⁶ *Чечулин, Н. Д.* Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II (1762–1774). СПб., Типография Главного управления уделов, 1896, с. 377.
- ¹⁷ ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 332, арк. 150.
- ¹⁸ *Шеремет, В. И.* Русско-турецкая торговля и балканские земли (конец XVIII – первая половина XIX в.). – В: Балканские исследования: вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы. Вып. 9. М., Наука, 1984, с. 83.
- ¹⁹ ЦДАВОУ, ф. 3806, оп. 1, спр. 9, арк. 185.
- ²⁰ *Шшимарев, В. Ф.* Романские поселения на юге России. Л., Лен. отд. изд-ва «Наука», 1975, с. 60.
- ²¹ ЦДАВОУ, ф. 3806, оп. 1, спр. 9, арк. 185.
- ²² ЦДІАУК, ф. 229, оп. 1, спр. 343, арк. 30.
- ²³ *Посунько, О. М.* Вказ. праця, с. 63.
- ²⁴ *Дружинина, Е. И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. М., Изд-во АН СССР, 1959, с. 76.
- ²⁵ *Бунина, И. К.* Лексический состав говора ольшанских болгар. – В: Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. Вып. 3. М., Изд. АН СССР, 1953, с. 28.
- ²⁶ Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 25, арк. 10.
- ²⁷ *Иванова, Ю. В.* Вказ. праця, с. 165.
- ²⁸ *Лобачевский, В. С.* Летопись прихода села Ольшанки Святого Иоанна Милостивого церкви (Писанием начата в 1875 году). – Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям, 1891, № 12.
- ²⁹ *Шшимарев, В. Ф.* Вказ. праця, с. 60.
- ³⁰ Описание Бессарабской области, сост. ведомства гос. коллегии иностр. дел надворным советником Пав. Свиньиным, 1816 г. 1 июня. – В: Записки Одесского Общества Истории и Древностей. Т. 6. Одесса, Городская типография, 1867, с. 190.
- ³¹ *Бойко, А. В.* Вказ. праця, с. 95, 166.
- ³² *Шмидт, А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губерния. Ч. 2. СПб., Типографии Калиновского, 1863, 212–213, с. 216.
- ³³ *Дружинина, Е. И.* Вказ. праця, с. 76.
- ³⁴ Там само, с. 72.
- ³⁵ Алфатар. – В: Энциклопедия България. Т. 1. С., Изд. на БАН, 1978, с. 68.
- ³⁶ *Дружинина, Е. И.* Вказ. праця, с. 74.
- ³⁷ Очаковская зима по современному описанию. Сообщил В. Ястребов. – Киевская старина, 1884, т. 9 (май–авг.), с. 732.
- ³⁸ *Дружинина, Е. И.* Вказ. праця, с. 74.
- ³⁹ ЦДІАУК, ф. 1413, оп. 1, спр. 25, арк. 403 зв.

- ⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУ), ф. ІХ, оп. 1, спр. 1658, арк. 3.
- ⁴¹ *Дружинина, Е. І.* Вказ. праця, с. 74.
- ⁴² *Осадчий, Т. І.* Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. Издание Херсонской земской управы. Херсон, Тип. О. Д. Ходушиной (б. Ващенко), 1891, с. 7.
- ⁴³ *Мейер, А.* Повественное землемерное и естествословное описание Очаковской земли. СПб., 1794, 113–114.
- ⁴⁴ *Дружинина, Е. І.* Вказ. праця, с. 73.
- ⁴⁵ *Шмидт, А.* Вказ. праця, с. 13, 17, 19.
- ⁴⁶ *Посунько, О. М.* Вказ. праця, с. 63; *Лобачевский, В. С.* Летопись прихода села Ольшанки Святого Иоанна Милостивого церкви. (Писанием начата в 1875 году). – Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям, 1891, № 11.
- ⁴⁷ *Дружинина, Е. І.* Вказ. праця, с. 72.
- ⁴⁸ *Шмидт, А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губерния. Ч. 1. СПб., Военная типография, 1863, 535–537; *Багалій, Д. І.* Вказ. праця, с. 83; *Посунько, О. М.* Вказ. праця, с. 63.
- ⁴⁹ *Шмидт, А.* Вказ. праця, ч. 1, с. 143.
- ⁵⁰ Російська національна бібліотека (РНБ), ф. 609, оп. 1, спр. 10, арк. 124.
- ⁵¹ *Посунько, О. М.* Вказ. праця, с. 61.
- ⁵² К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным, Александра Богумила. Вып. 1 (ордера 1790–1791 гг.). Екатеринослав, Типография Губернского Земства, 1905, с. 63.
- ⁵³ ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 291, арк. 244–244 зв.
- ⁵⁴ *Мейер, А.* Вказ. праця, с. 169.
- ⁵⁵ Очаковская зима..., с. 732.
- ⁵⁶ *Лобачевский, В. С.* Вказ. праця.
- ⁵⁷ *Посунько, О. М.* Вказ. праця, с. 63.